

**FUQAROLARNING QULAY ATROF MUHITGA EGA
BO'LISH HUQUQINING HUQUQIY ASOSLARI VA ULARNI
AMALGA OSHIRISH MEXANIZMLARI**

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi

“Yurisprudensiya” yo‘nalishi talabasi

Mansurova Marjona Maqsud qizi

Annotatsiya: Mazkur maqolada fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqining huquqiy mohiyati, uning xalqaro va milliy huquqiy asoslari hamda ushbu huquqni amalga oshirish mexanizmlari tahlil qilinadi. Muallif tomonidan qulay atrof muhitga bo'lgan huquqning insonning asosiy huquqlari tizimidagi o'рни, konstitutsiyaviy mustahkamlanishi, milliy qonunchilik va sud amaliyotidagi ifodasi yoritiladi. Shuningdek, ushbu huquqni ta'minlashda davlat organlari, sudlar, fuqarolik jamiyati institutlari hamda jamoatchilik ishtirokining ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: qulay atrof muhit, ekologik huquqlar, inson huquqlari, odatiy xalqaro huquq, konstitutsiyaviy huquq, ekologik adolat, sud himoyasi, jamoatchilik ishtiroki.

Аннотация: В данной статье анализируется правовая сущность права граждан на здоровую окружающую среду, его международно- и национально-правовая база, а также механизмы реализации этого права. Автор освещает место права на здоровую окружающую среду в системе основных прав человека, его конституционное закрепление и выражение в национальном законодательстве и судебной практике. Также раскрывается важность государственных органов, судов, институтов гражданского общества и участия общественности в обеспечении этого права.

Ключевые слова: *здоровая окружающая среда, экологические права, права человека, обычное международное право, конституционное право, экологическая справедливость, судебная защита, участие общественности.*

Abstract: *This article analyzes the legal essence of the right of citizens to a healthy environment, its international and national legal framework, and the mechanisms for implementing this right. The author highlights the place of the right to a healthy environment in the system of fundamental human rights, its constitutional consolidation, and its expression in national legislation and judicial practice. The importance of state bodies, courts, civil society institutions, and public participation in ensuring this right is also revealed.*

Keywords: *healthy environment, environmental rights, human rights, customary international law, constitutional law, environmental justice, judicial protection, public participation.*

KIRISH

Zamonaviy davrda ekologik muammolarning global tus olishi, iqlim o'zgarishi, tabiiy resurslarning tanqisligi va bioxilma-xillikning qisqarishi insoniyat oldida yangi huquqiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, fuqarolarning qulay, xavfsiz va sog'lom atrof muhitga ega bo'lish huquqi inson huquqlari tizimining ajralmas qismi sifatida shakllanmoqda[1]. Hozirgi davrda ekologik inqiroz, iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillikning qisqarishi, suv va havo ifloslanishi kabi jarayonlar insonning munosib hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan tabiiy asoslarning zaiflashuviga olib kelmoqda. Shu sababli qulay, xavfsiz, toza va sog'lom atrof muhitga ega bo'lish huquqi zamonaviy huquqiy taraqqiyotning eng muhim yo'nalishlaridan biriga aylandi. Mazkur huquq endilikda faqat ekologik qonunchilik doirasidagi

alohida norma emas, balki inson huquqlari tizimining uzviy qismi sifatida talqin qilinmoqda.

Qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqi insonning yashash huquqi, sog'liqni saqlash huquqi, munosib turmush darajasi huquqi, axborot olish huquqi va odil sudlovga erishish huquqi bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois bu huquqning huquqiy asoslarini chuqur tahlil qilish hamda uni amalga oshirishning samarali mexanizmlarini ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb masala hisoblanadi.

MUHOKAMA

Fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqining huquqiy tabiati: Fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqi shaxsning tabiiy va ijtimoiy yashash makoni xavfsiz, sog'lom va ekologik muvozanatlangan bo'lishini talab qilish imkoniyatini ifodalaydi. Ushbu huquq faqatgina atrof muhitning ifloslanmagan bo'lishini emas, balki ekologik xavfsizlik, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, zararli ta'sirlarning oldini olish, ekologik axborotga ega bo'lish, qarorlar qabul qilishda ishtirok etish va buzilgan huquqlarni tiklash imkoniyatini ham o'z ichiga oladi.

Milliy darajada qulay atrof muhitga bo'lgan huquq, avvalo, konstitutsiyaviy normalarda mustahkamlanadi. Ko'plab davlatlar konstitutsiyalarida ushbu huquqni alohida norma sifatida belgilagan[2].

Mazkur huquqning o'ziga xosligi shundaki, u bir vaqtning o'zida ham moddiy, ham protsessual tarkibiy qismlarga ega. Moddiy jihatdan fuqarolar toza havo, sifatli ichimlik suvi, ekologik xavfsiz oziq-ovqat, sog'lom ekotizimlar va bioxilma-xillikdan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Protsessual jihatdan esa ular ekologik axborot olish, davlat organlari faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini amalga

o'shish, ekologik masalalarda qaror qabul qilishda qatnashish va sudga murojaat qilish huquqiga ega bo'ladi.

Shu ma'noda, qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqi "uchinchi avlod" inson huquqlari doirasiga mansub bo'lsa-da, bugungi kunda u klassik shaxsiy va ijtimoiy huquqlar bilan uzviy integratsiyalashgan murakkab konstitutsiyaviy-huquqiy institut sifatida shakllanmoqda[3].

Ushbu huquqning xalqaro-huquqiy asoslari: Qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqining huquqiy asoslarini, avvalo, xalqaro huquqning inson huquqlari va ekologik xavfsizlikka oid manbalarida ko'rish mumkin. Dastlab ushbu huquq mustaqil va aniq shaklda ifodalanmagan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan turli deklaratsiyalar, paklar, mintaqaviy hujjatlar, BMT organlari rezolyutsiyalari hamda xalqaro sud organlari amaliyoti orqali mustahkamlanib bordi.

Xalqaro yondashuvda sog'lom atrof muhitga bo'lgan huquq yashash huquqi, sog'liq huquqi va inson qadr-qimmatini ta'minlashning zarur sharti sifatida talqin etiladi. Inson huquqlari bo'yicha xalqaro mexanizmlar faoliyatida atrof muhitning yomonlashuvi inson huquqlarining buzilishiga olib keluvchi omil sifatida tan olinmoqda. Ayniqsa, BMTning inson huquqlari organlari, maxsus ma'ruzachilar va ekspertlar hisobotlarida xavfsiz, toza, sog'lom va barqaror atrof muhitdan foydalanish huquqi xalqaro huquqiy standart darajasiga ko'tarilayotganligi qayd etilgan.

Mazkur yo'nalishda davlatlar amaliyotining kengayib borayotgani ham muhimdir. Tadqiqotlarda qayd etilishicha, ko'plab davlatlar bu huquqni konstitutsiyalarida, milliy qonunchilikda va mintaqaviy shartnomalarda tan olgan. Bu esa mazkur huquqning odatiy xalqaro huquq qoidasi sifatida shakllanib borayotganini ko'rsatadi. Davlatlar amaliyotining izchilligi, milliy sudlar qarorlarining ko'payishi, xalqaro

tashkilotlar rezolyutsiyalari va ilmiy doktrinaning mos yo'nalishda rivojlanishi bu xulosani yanada kuchaytiradi.

Barqaror rivojlanish maqsadlari ham ushbu huquqning zamonaviy mazmunini aniqlashtirishda katta ahamiyatga ega. Xususan, xavfsiz iqlim, toza havo, toza suv va sanitariya, zaharsiz muhit, sog'lom oziq-ovqat, sog'lom ekotizimlar va bioxilma-xillik, ekologik axborotdan foydalanish, jamoatchilik ishtiroki hamda odil sudlovga erishish kabi yo'nalishlar qulay atrof muhit huquqining tarkibiy elementlari sifatida namoyon bo'ladi.

Fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqining milliy huquqiy asoslari: Mazkur huquqning milliy huquqiy asoslari, avvalo, konstitutsiyaviy normalar, ekologiya sohasidagi maxsus qonunlar, ma'muriy tartib-taomillar va sud amaliyotida ifodalanadi. Konstitutsiyaviy darajada ushbu huquqning e'tirof etilishi unga oliy yuridik kuch bag'ishlaydi hamda barcha davlat organlari uchun majburiy yo'nalish belgilaydi. Konstitutsiyada atrof muhitni muhofaza qilish, ekologik muvozanatni saqlash, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish va kelajak avlod manfaatlarini hisobga olish tamoyillarining mustahkamlanishi qulay atrof muhit huquqining ustuvorligini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqi alohida norma sifatida mustahkamlangan bo'lib, u ekologik huquqlar tizimining asosiy elementlaridan biri hisoblanadi. Xususan, Konstitutsiyaning 49-moddasida har bir shaxsning qulay atrof-muhitda yashash huquqi hamda uning holati to'g'risida ishonchli axborot olish imkoniyati kafolatlangan[4].

Milliy qonunchilik darajasida esa ushbu huquq odatda ekologik ekspertiza, ekologik monitoring, chiqindilarni boshqarish, atmosfera havosini muhofaza qilish, suv va yer resurslaridan foydalanish, o'simlik va hayvonot dunyosini asrash, sanitariya-epidemiologik osoyishtalik, shaharsozlik xavfsizligi kabi institutlar orqali ro'yobga chiqariladi. Shunday qilib, qulay atrof muhitga bo'lgan huquq yagona norma bilan emas, balki turli sohaviy qonunchilik tarmoqlari o'rtasidagi kompleks bog'liqlik orqali ta'minlanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni ekologik huquqiy tartibga solishning asosiy manbalaridan biri sifatida fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Mazkur qonun tabiiy muhitni saqlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda ekologik xavfsizlikni ta'minlashning huquqiy, iqtisodiy va tashkiliy asoslarini belgilab beradi[5].

O'zbekiston Respublikasining "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasi tabiatni muhofaza qilish maqsadlariga erishishning asosiy tamoyillarini belgilab beradi hamda fuqarolarning qulay atrof-muhitga ega bo'lish huquqini amalga oshirishning tashkiliy-huquqiy mexanizmlarini aniqlaydi[6].

Mazkur modda doirasida tabiatni muhofaza qilish jarayonida barcha subyektlar — davlat organlari, xo'jalik yurituvchi subyektlar va jismoniy shaxslar faoliyatida ekologik talablarning majburiyligi mustahkamlangan. Bu esa ekologik huquqlarning universalligi va umummajburiyligini ifodalaydi.

Avvalo, modda biosfera va ekologik tizimlarning barqarorligini saqlash, insonning ekologik xavfsizligini ta'minlash hamda kelajak avlodlarning genetik fondini asrash kabi fundamental prinsiplarni

belgilaydi. Ushbu yondashuv barqaror rivojlanish konsepsiyasining milliy qonunchilikdagi ifodasi sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, fuqarolarning hayot uchun qulay tabiiy muhitga ega bo'lish huquqini ta'minlash hamda ekologik ta'limning majburiyligi alohida qayd etilgan. Bu norma ekologik ong va madaniyatni shakllantirish orqali ekologik huquqlarni ta'minlashga xizmat qiladi.

Moddada ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy manfaatlarni ilmiy asoslangan holda uyg'unlashtirish zarurligi ham belgilangan bo'lib, bu barqaror rivojlanishning uch ustuni — iqtisodiyot, jamiyat va ekologiya o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan.

Bundan tashqari, tabiatdan maxsus foydalanganlik uchun haq to'lash prinsipi belgilangan bo'lib, bu "ifloslantiruvchi to'laydi" tamoyilining milliy huquqdagi ifodasi hisoblanadi. Shu bilan birga, ekologik ekspertiza o'tkazishning majburiyligi ekologik xavflarni oldindan baholash va ularning oldini olishga xizmat qiladi.

Mazkur modda tabiatdan oqilona foydalanish va uni muhofaza qilishni rag'batlantirishni ham nazarda tutadi. Bu iqtisodiy mexanizmlar orqali ekologik faoliyatni qo'llab-quvvatlash zarurligini ko'rsatadi. (Masalan, ekologik toza transport vositalaridan foydalanishni rag'batlantirish, jumladan elektromobillarni qo'llashni qo'llab-quvvatlash kabi tashabbuslar ushbu prinsipga mos keladi).

Shuningdek, tabiiy resurslarni tiklash zarurligi, atrof-muhitga qaytarib bo'lmaydigan zarar yetkazilishiga yo'l qo'ymaslik, ekologik faoliyatda oshkoralikni ta'minlash kabi qoidalar ekologik xavfsizlikning muhim kafolatlari sifatida belgilangan.

Bundan tashqari, milliy, mintaqaviy va xalqaro manfaatlarni uyg'unlashtirish prinsipi ekologik muammolarning transchegaraviy

xarakterga ega ekanligini e'tiborga olgan holda xalqaro hamkorlik zarurligini ko'rsatadi.

Nihoyat, ekologik qonunchilik talablarini buzganlik uchun javobgarlikning muqarrarligi ushbu huquqni ta'minlashning muhim huquqiy kafolati hisoblanadi. Bu norma ekologik huquqbuzarliklarning oldini olish va ekologik tartibni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, mazkur huquqning milliy huquqiy asoslari tarkibiga davlatning ijobiy majburiyatlari ham kiradi. Ya'ni davlat faqat ekologik huquqbuzarliklarga yo'l qo'ymaslik bilangina cheklanmay, balki atrof muhitni tiklash, zararli faoliyatning oldini olish, xavfli texnologiyalarni nazorat qilish, ekologik xavfsizlik standartlarini joriy etish va jamoatchilik manfaatlarini himoya qilish choralarini ko'rishi shart.

Muammolar va takomillashtirish yo'nalishlari: Amaliyot shuni ko'rsatadiki, qulay atrof muhitga bo'lgan huquqning qonunlarda mustahkamlanishi har doim ham uning to'liq ta'minlanishini anglatmaydi. Ko'pincha quyidagi muammolar kuzatiladi: ekologik qonunchilikning parchalanib ketganligi, nazorat mexanizmlarining sustligi, jamoatchilik ishtirokining formalligi, ekologik axborotning yetarlicha ochiq emasligi, sudlarga murojaat qilishdagi protsessual to'siqlar va ekologik zararlarni baholash tizimining mukammal emasligi.

Shu bois quyidagi yo'nalishlarda takomillashtirish zarur: qonunchilikni tizimlashtirish va huquqning mazmunini aniqroq belgilash; ekologik axborotning ochiqqligini kuchaytirish; ekologik nizolar bo'yicha sud amaliyotini rivojlantirish; ekologik ekspertiza va monitoring tizimini mustahkamlash; jamoatchilik nazoratining real instrumentlarini kengaytirish; kelajak avlodlar manfaatlarini huquqiy mezon sifatida mustahkamlash.

XULOSA

Fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqi zamonaviy huquq tizimining eng muhim va istiqbolli institutlaridan biridir. U insonning yashash, sog'liq, qadr-qimmat va xavfsizlik huquqlarining tabiiy davomi sifatida namoyon bo'ladi. Xalqaro huquqiy taraqqiyot, davlatlar amaliyoti, milliy konstitutsiyalar, qonunchilik va sud qarorlari ushbu huquqning tobora mustahkamlanib borayotganini ko'rsatmoqda.

Mazkur huquqni real ta'minlash esa normativ e'tirof bilangina cheklanmaydi. Buning uchun institutsional, axborotiy, protsessual, sud va ma'muriy mexanizmlarning uyg'un faoliyati talab etiladi. Ayniqsa, ekologik axborotdan foydalanish, jamoatchilik ishtiroki, odil sudlovga erishish va samarali javobgarlik choralarining mavjudligi ushbu huquqning haqiqiy kafolatlari hisoblanadi.

Shunday qilib, fuqarolarning qulay atrof muhitga ega bo'lish huquqining huquqiy asoslarini mustahkamlash va uni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish nafaqat ekologik xavfsizlikni, balki inson huquqlari, ijtimoiy adolat va barqaror rivojlanishning ta'minlanishini ham anglatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. United Nations Human Rights Council. UN Doc A/HRC/25/53.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 2023-yil. 49-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Qonuni "Tabiatni muhofaza qilish to'g'risida". 1992.
4. Boyd D.R. Constitutional environmental rights report, 2013

5. Mirpo'latov, H. T. (2024). Sahna madaniyati orqali shaxs ma'naviyatini yuksaltirish omillari. *Oriental Art and Culture*, 5(1), 461-468.
6. Sands Ph. *Principles of International Environmental Law*. Cambridge, 2018.
7. Mirpo'latov, H. (2023). Xalqaro baxshichilik san'ati festivalini tashkil etishning milliy va zamonaviy uslublari. *Oriental Art and Culture*, 4(1), 949-956.
8. Jumayev, F. (2024). O 'zbekistonda inson huquqlari va milliy qonunchilikni takomillashtirish. *Международный журнал теории новейших научных исследований*, 2(10), 173-176.